

Echo's van Sulpicius troostbrief

Na de dood van zijn dochter Tullia ontving Cicero van de oudconsul Servius Sulpicius een stijlvolle troostbrief, waarin onder de troostmotieven een trefend verwoorde gedachte voorkomt, die zulk een bijzondere indruk gemaakt heeft dat ze enkele malen tot directe navolging van de hele betreffende passage geïnspireerd heeft. De gedachte aan vergankelijkheid van het menselijke had zich onweerstaanbaar aan Sulpicius opgedrongen toen hij uit Klein-Azië terugkerend de bouwvallen van de glorieuze monumenten van weleer in het hart van Griekenland gezien had. En hij vroeg zich af wat het leven van één enkele mens te betekenen had in vergelijking met de ruïnes van eertijds zo machtige en beroemde steden.

Ex Asia rediens cum ab Aegina Megaram versus navigarem, coepi regiones circumcirca prospicere. Post me erat Aegina, ante me Megara, dextra Piraeus, sinistra Corinthus, quae oppida quodam tempore florentissima fuerunt, nunc prostrata et diruta ante oculos iacent. Coepi egomet mecum sic cogitare: 'Hem! nos homunculi indignamur, si quis nostrum interiit aut occisus est, quorum vita brevior esse debet, cum uno loco tot oppidum cadavera proiecta iacent? Visne tu te, Servi, cohibere et meminisse hominem te esse natum? ' Crede mihi, cogitatione ea non mediocriter sum confirmatus (*Adfam, IV 5, 4*).

'Toen ik bij mijn terugkeer uit Klein-Azië van Aegina in de richting van Megara voer, liet ik mijn blik gaan over de streek daar in het rond. Achter mij lag Aegina, vóór mij Megara, rechts de Piraeus, links Corinthus, steden die eens een grote bloeitijd hadden gekend, maar nu geveld en verwoest voor onze ogen liggen. Ik begon bij mezelf aldus te peinzen: 'Ach! Waarom winden wij, nietige mensen, ons op, als er iemand van ons omgekomen of gedood is, wier leven nu eenmaal verhoudingsgewijs kort moet zijn, terwijl er op één enkele plaats zoveel lijken van steden¹ ter neer geworpen liggen? Wil jij jezelf niet liever beheersen, Servius, en er aan denken dat je als een sterfelijk mens geboren bent? 'Geloof me, in die gedachte heb ik niet weinig troost gevonden.'

In de brief van Sulpicius treft de aanschouwelijkheid en de menselijke toon. Hij redeneert niet op de eerste plaats verstandelijk en abstract, maar spreekt

als een vriend tot een vriend. De gedachte dat zelfs bloeiende steden dikwijls geen lang leven beschoren is komt als troostmotief voor de vergankelijkheid van 's mensen leven in het bijzonder in de stoïcijnse troostliteratuur meermalen voor (Seneca, Marcus Aurelius) met een sterke nadruk op de onvermijdelijkheid van sterven en vergaan, maar bij Sulpicius vinden wij hiervan zowel het oudste als het meest aansprekende voorbeeld.

De retor Menander (tegen het einde van de derde eeuw) heeft in zijn regels over de *consolatio* ook de wenk opgenomen aan dit motief aandacht te schenken (*Epideictica* p.414,2-8, ed. L. Spengel):

‘En bovendien is het niet onpassend in het algemeen over de menselijke natuur te filosoferen, dat de godheid al het menselijke er toe veroordeeld heeft de dood te ondergaan, dat de dood voor alle mensen het einde van het leven betekent, en dat heroën en godenzonen daaraan niet zijn ontkomen. Daarbij hebt ge de gelegenheid ook de gedachte te verwerken dat zelfs steden ten gronde gaan en dat sommige volkeren volledig verdwenen zijn.’

Hoewel dit voorschrift uit een veel latere tijd stamt lijkt het waarschijnlijk dat Sulpicius de zo persoonlijk door hem verwerkte gedachte uit de retorische traditie kent evenals de andere motieven waarvan hij gebruik maakt. Seneca heeft het motief verschillende malen gebezigd².

Ad Marciam de consolatione 21,1: *Conputa urbium saecula: videbis quam non diu steterint etiam quae vetustate gloriantur.* ‘Tel de eeuwen maar na gedurende welke steden hebben bestaan; je zult zien hoe kort zelfs de steden die zich op hun ouderdom beroemen zich staande hebben gehouden.’

Ad Polybium de consolatione 1,2: *Mundo quidam minantur interitum et hoc universum, quod omnia divina humanaque complectitur, si fas putas credere, dies aliquis dissipabit et in confusionem veterem tenebrasque demerget: eat nunc aliquis et singulas conploret animas. Carthaginiis et Numantiae Corinthique cinerem et si quid aliud altius cecidit, lamentetur, cum etiam hoc quod non habet, quo cadat, sit interiturum: eat aliquis et fata tantum aliquando nefas ausura sibi non pepercisse conqueratur.*

‘Sommigen voorspellen dreigend de wereld de ondergang en een of andere dag zal dit heelal, als men het voor geoorloofd houdt dit te geloven, uiteen doen vallen en verzinken in de vroegere chaos en duisternis: laat nu maar eens iemand gaan treuren om afzonderlijke levens. Laat men jammeren over de as van Carthago, Numantia en Corinthe en andere steden als er van nog grotere hoogte zijn gevallen, terwijl toch ook dat wat geen plaats kan vinden om te vallen (nl. het heelal), ten onder zal gaan: laat iemand nu maar klagen omdat het noodlot, dat eens zo iets ongehoords zal wagen, hem niet heeft gespaard.’

Naturales quaestiones 6,1,14: Non homines tantum, qui brevis et caduca res nascimur, urbes, oraeque terrarum et litora, et ipsum mare in servitatem fati venit. ‘Niet slechts wij mensen, die als iets kortstondigs en vergankelijkjs geboren worden, maar ook de steden, de kusten, de stranden en de zee zelf komen onder de slavernij van het noodlot.’

Noemt Seneca in een van de aangehaalde teksten met name enkele steden, wier ondergang te wijten is geweest aan de Romeinse expansiedrang (Carthago, Numantia, Corinthe), elders haalt hij als exempla aan de steden Buris (Bura) en Helice in Achaia, die bij een geweldige aardbeving in 373 v. Chr. door de zee werden verzwolgen (volgens anderen was Buris in een gapende spleet in de aarde verdwenen).

Naturales quaestiones 6,32,8 Helicen Burisque totas mare accepit: ego de uno corpusculo timeam? ‘Helice en Buris heeft de zee in hun geheel in zich opgenomen: zal ik dan bezorgd zijn over één nietig lichaampje?’

Ook Favorinus (eerste helft van de tweede eeuw) vermeldt de beide Griekse plaatsen als hij spreekt over de kortstondigheid en broosheid van het mensenleven (*Fragm.* 109; bij Stobaeus 4,41,62, ed. O. Hense p.946):

‘Zelfs steden zijn tegen alle verwachting in plotseling vernietigd, sommige door vuur, andere door een aardbeving, weer andere door een springvloed. Waar is Helice? Verzwolgen. Waar Bura? Eveneens verzwolgen. Twee Griekse steden vergingen als op een zeereis.’

Keizer Marcus Aurelius denkt, als hij de menselijke vergankelijkheid in het perspectief plaatst van de ondergang van bloeiende steden, tevens aan de uitbarsting van de Vesuvius in 79 na Chr. (*Ad se ipsum* 4,48,1):

Ἐννοεῖν συνεχῶς ... πόσαι δὲ πόλεις ὄλαι, ἵν' οὕτως εἴπω, τεθνήκασιν, Ἑλίκη καὶ Πομπήιοι καὶ Ἡρῴκλᾶνον καὶ ἄλλαι ἀναρίθμητοι.
‘Bedenk ook voortdurend ... hoeveel volledige steden dood zijn, om zo te zegen: Helice, Pompeii, Herculaneum en ontelbare andere.’

Op Ambrosius, bisschop van Milaan tegen het einde van de vierde eeuw, wiens werken tal van Ciceroniaanse reminiscenties en ontleningen bevatten, heeft de in de verzameling *Ad familiares* bewaarde brief van Sulpicius kennelijk grote indruk gemaakt. Niet alleen nam hij in een troostbrief aan een kennis Faustinus naar aanleiding van de dood van diens zuster de gedachte over van de nietigheid en vergankelijkheid van de mens in vergelijking met in puin liggende steden, maar ook schroomde hij niet daarbij onmiddellijk aan de vorm en uitdrukkingwijze van Sulpicius' brief te ontlenen. De scène werd door Ambrosius naar Noord-Italië verplaatst. Meer dan het het nationale bewustzijn van de Romein zal hierbij de overweging meegesproken hebben

dat het noemen van Faustinus uit eigen aanschouwing bekende steden meer indruk zou maken, ook al konden deze niet op zulk een illustere historie bogen als die onder indruk waarvan Sulpicius zijn troostvolle gedachten op schrift stelde. Een ander verschilpunt is dat Ambrosius aan het slot een christelijke wending gegeven heeft: terwijl de steden voor altijd verwoest zijn, is Faustinus' gestorven zuster een beter leven ten deel gevallen.

Sed doles quod dudum florentissima repente occiderit. Verum hoc nobis commune non solum cum hominibus, sed etiam cum civitatibus terrisque ipsis est. Nempe de Bononiensi veniens urbe a tergo Claternam, ipsam Bononiam, Mutinam, Rhegium derelinquebas, in dextra erat Brixellum, a fronte occurrebat Placentia, veterem nobilitatem ipso adhuc nomine sonans; ad laevam Apennini inculta miseratus, et florentissimorum quondam populorum castella considerabas, atque affectu relegebas dolenti. Tot igitur semirutarum urbium cadavera, terrarumque sub eodem conspectu exposita funera non te admonent unius, sanctae licet et admirabilis feminae, decessionem consolabiliorem habendam; praesertim cum illa in perpetuum prostrata ac diruta sint: haec autem ad tempus quidem erepta nobis, meliorem illic vitam exigat? (*Epist.* I 19,3; Migne, Patr. Lat. 16,1146)³.

'Maar je bent bedroefd, omdat zij, zolang in bloeiende gezondheid, plotseling is gestorven. Dat hebben wij evenwel gemeen niet alleen met de andere mensen, maar ook met steden en landstreken. Toen je immers van de stad Bononia (Bologna) kwam liet je achter je Claterna (de naam is bewaard in het riviertje Quaderna, 15 km. van Bologna), Bononia zelf, Mutina (Modena) en Rhegium (Reggio), rechts lag Brixellum (Brescello), vóór je doemde Placentia (Piacenza) op, waarvan alleen al in de naam de aloude faam opklinkt. Je liet vol mededogen je blik gaan over het braakliggende gebied van de Apennijnen links van je en over de vestingen van eens zo welvarende volkeren; met een gevoel van deernis liet je ze één voor één in je gedachten voorbijgaan. Doen dan de lijken van zoveel halfverwoeste steden en de doodse aan verwildering prijsgegeven landerijen die men in één en hetzelfde panorama omvademt, bij jou niet de gedachte opkomen dat men de dood van één enkele vrouw, en nog wel een heilige en bewonderenswaardige, moet zien als iets waarvoor meer vertroosting te vinden is? In het bijzonder omdat die steden voor altijd neergeveld en verwoest zijn, maar zij, weliswaar tijdelijk aan ons ontrukkt, daarginds een beter leven leidt.'

Ongetwijfeld wint het origineel het van de navolging, al is ook in deze tekst uit de late Oudheid de kracht van de taal te bewonderen die in de lijn ligt van de beste Romeinse tradities.

242 In de tijd van de romantiek heeft Sulpicius' troostbrief nieuwe echo's gewekt.

Vanzelfsprekend sprak het motief van de tot ruines vervallen grootheid van weleer de romantici aan. In de *Martyrs* van Chateaubriand⁴ verhaalt Eudorus, een van de hoofdpersonen, over zijn indrukken tijdens een reis van Messenië naar Rome: 'Notre navigation fut longue, dit-il ... Nous vîmes tous ces promontoires marqués par des temples et des tombeaux ... Nous traversâmes le golfe de Mégare. Devant nous était Egine, à droite le Pirée, à gauche Corinthe. Ces villes, jadis si florissantes, n'offraient que des monceaux de ruines. Les matelots mêmes parurent touchés de ce spectacle. La foule accourue sur le pont gardait le silence: chacun tenait ses regards attachés à ces débris; chacun en tirait peut-être secrètement une consolation dans ses maux, en songeant combien nos propres douleurs sont peu de chose, comparées à ces calamités qui frappent des nations entières, et qui avaient étendu sous nos yeux les cadavres de ces cités. - Mes jeunes compagnons n'avaient entendu parler que des métamorphoses de Jupiter, et ils ne comprirent rien aux débris qu'ils avaient sous les yeux; moi, je m'étais déjà assis, avec le prophète, sur les ruines des villes désolées, et Babylone m'enseignait Corinthe.'

Karakteristiek zijn de christelijke elementen aan het slot waar het vervallen Corinthe bij de sterk christelijk geïnspireerde Chateaubriand de gedachte oproept aan de verwoesting van Babylon. Zelf heeft de Franse schrijver erop gewezen dat Lord Byron in de vierde zang van zijn *Childe Harold* (strofe 44 en 45) zich eveneens niet aan de herinnering aan Sulpicius' brief had kunnen onttrekken: 'Le poète anglais est ici, comme le prosateur français, derrière la lettre de Sulpicius à Cicéron, mais une rencontre si parfaite m'est singulièrement glorieuse, puisque j'ai devancé le chantre immortel au rivage où nous avons eu les mêmes souvenirs, et où nous avons commémoré les mêmes ruines.'⁵

As my bark did skim
 The bright blue waters with a fanning Wind,
 Came Megara before me, and behind
 Aegina lay, Piraeus on the right,
 And Corinth to the left; I lay reclined
 Along the prow, and saw the unite
 In ruin . . .

The Roman saw these tombs in his own age,
 The sepulchres of cities, which excite
 Sad wonder and his yet surviving page
 The moral lesson bears, drawn from such pilgrimage.

Dat Byron persoonlijk Sulpicius' brief gelezen heeft lijdt geen twijfel. Een onomstotelijk bewijs levert een afwijking van het origineel bij Chateaubriand die zegt: 'Devant nous était Egine', terwijl Byron zich bij de lezing in Sulpicius' brief aansluit: 'and behind Aegina lay' (Post me erat Aegina). Daar

komt nog bij dat Byron evenals Sulpicius de beschrijving in de vorm van een persoonlijke herinnering in het enkelvoud geeft, terwijl Chateaubriand, die op zijn Griekenlandreis eveneens deze streken bezocht had, Eudorus allereerst laat verhalen hoe matrozen en passagiers zich diep getroffen voelden bij het zien van de vervallen ruïnes van de Griekse steden met zulk een groot verleden.

G.J.M. Bartelink

Postweg 152

Nijmegen

- 1 Cf. R. Kassel, *Untersuchungen zur griechischen und römischen Konsolationsliteratur* (Zetemata 18), München 1958, p.101⁴: 'Der deutsche Leser wird sich an Jean Paul, Titan, 103. Zykel erinnern: 'Wie kann ein Mensch, der in Rom einen Vater, eine Geliebte verliert, eine einzige Throne vergiessen und bestürzt um sich sehen, wenn er hierher tritt, vor dieses Schlachtfeld der Zeit, und hinein schauet ins Gebeinhaus der Völker?' Vergelijk ook Lord Byron, *Childe Harold* II 3: 'Look on this spot - a nation's sepulchre.'
- 2 Zie Kassel, p.101¹.
- 3 De directe overeenkomsten met de brief van Sulpicius zijn gecursiveerd.
- 4 Chateaubriand, *Oeuvres romanesques et voyages* II (Bibliothèque de la Pléiade), Paris 1969, p.158-159. In de *Remarques* zegt Chateaubriand zelf: 'On peut lire la lettre de Sulpitius à Qcéron (lib. IV, epist, V, *ad familiares*), dont ce passage est une imitation.'
- 5 Chateaubriand, *Essai sur la littérature anglaise* II, Paris 1836, p.370 w.; zie ook Armand Weil, *Chateaubriand a l'étranger ou le rayonnement du génie français au début du XIXe siècle*, *L'information littéraire* 1, 1949, p.187-188. Kassel (p.101-103) wijst verder nog op een reminiscentie in het derde hoofdstuk van het vijfde boek van *Tristram Shandy*.

Was Atticus wel de eerste uitgever?

Een ieder die zich wel eens met de geschiedenis van het boekenvak heeft beziggehouden kent zijn naam: Pomponius Atticus, de eerste uitgever. Wiens uitgever was hij? Ook dit is alom bekend: van niemand minder dan 'Cicero, de Romeinse staatsman en redenaar. Tevens was hij diens zwager en vriend. En het boekenvak is blij dat aan het begin van zijn geschiedenis zo'n aanzienlijk man heeft gestaan als Atticus, ridder, bankier, auteur, politicus, ongemeen handig onderhandelaar, bevorderaar van de schone letteren, grondspeculant, handelaar in gladiatoren en wat niet al. Het is tijd deze man en zijn werkzaamheden eens nuchter te bekijken.

Pomponius Atticus leefde van 110 tot 32 voor Christus. Hij werd opgevoed in liefde voor literatuur en kunst. Toen hij circa twintig jaar oud was, ging hij - in vrijwillige ballingschap - naar Athene, waar hij zich verder met culturele zaken bezighield, maar zich ook een aanzienlijk vermogen wist te verschaffen. In Athene stond hij in hoog aanzien. Hij verzamelde daar een waardevolle bibliotheek en bezat een uitgestrekt landgoed.

In het jaar 65 v. Chr. riep zijn zwager Cicero hem terug; deze had hem nodig om zijn politieke doeleinden te verwezenlijken. Hun relatie kennen wij goed uit de brieven van Cicero aan Atticus; helaas beschikken wij niet over die van Atticus aan Cicero.

Om nu Atticus' werkzaamheden als uitgever goed te begrijpen en naar hun juiste waarde te beoordelen moeten wij eerst de situatie van de boekhandel en de boekverkooper in de Oudheid onder de loep nemen.

Wij moeten ons dan wel realiseren dat het boekverkoopersvak ook toen nog niet gescheiden was van het uitgeversberoep. Een situatie dus, die ook in ons land heeft bestaan, nog in de tijd dat de Vereeniging voor de Boekhandel opgericht werd (1815). Van een eigen uitgeversberoep kunnen wij immers eerst spreken sinds 1844, toen in Den Haag een zekere J.L. van der Vliet zich vestigde 'als boekhandelaar zonder winkel', d.w.z. als uitgever.

Dat in de antieke wereld de term bibliopola = boekhandelaar ook het uitgeverswerk omvatte wordt duidelijk, als we zien hoe het boekenvak toentertijd werd uitgeoefend. De drukpers was nog niet uitgevonden en derhalve was het allemaal schrijfwerk. Op papyrusrollen schreven de auteurs hun teksten en wanneer door meer mensen belangstelling werd getoond voor een tekst, dan werd zo'n tekst overgeschreven op een of meer andere papyrusrollen.

Dit afschrijven kon geschieden door iemand die een bepaald boek wilde bezitten of door een van zijn slaven, als hij die had en als die konden schrijven. Maar er waren ook handwerkslieden die van dit overschrijven hun beroep maakten. Op bestelling schreven zij een tekst over en op een gegeven moment schreven zij teneinde een voorraad aan te leggen. Zo'n man heette 'librarius', welk woord oorspronkelijk 'schrijver' betekende en later ook 'boekverkoper'. Het waren vaak slaven die vrijgelaten waren en die dan een boekhandelszaak begonnen om hun brood te verdienen. Wij zien het: het verschil met het uitgeven van rollen is niet zo groot: al gauw zal men rollen aan collega's verkocht hebben, die de afgeschreven teksten dan in hun winkels ten verkoop aanboden; al zouden wij het misschien meer 'grossierswerk' kunnen noemen dan nu juist het uitgeven van boeken.

Nu moeten wij niet denken dat dit vak, het verkopen van boeken, in de Oudheid in hoog aanzien stond. Nikophon stelt de boekverkoper op één lijn met handelaren in sardines, fruit, vijgen, leer, meel, koek en lepels. Dit soort handel werd door zeer kleine lieden bedreven: geen burger met enig geld of aanzien hield zich daarmee bezig. Wij vernemen dat men de boekverkopers onwetende lieden vond, die slechts geringe culturele vorming hadden. Zelfs hun eerlijkheid wordt in twijfel getrokken, want zij bedriegen en zetten hun kopers af. Al moet men zienswijzen als deze met een korreltje zout nemen, ze laten zien dat een boekverkoper in de Oudheid nu niet bepaald in hoog aanzien stond.

Zo was het trouwens bij alle mensen die handel dreven. In de Romeinse Keizertijd behoorden zij tot de stand van de 'humiliores', die niet tot een hogere stand konden opklimmen of beampten konden worden. De boekverkoper behoorde tot de handwerkslieden en de kooplui, op wie men met geringsschatting neerzag.

Deze situatie bestond dus ten tijde van Cicero.

De boekhandel was toen tot grote ontwikkeling gekomen en voor het eerst worden ons de namen van 'boekverkopers' en 'uitgevers' bekend, zoals de gebroeders Sosius, die een boekwinkel hadden en die men ook wel als 'uitgevers' zou kunnen beschouwen, en Tryphon, de boekverkoper/uitgever die de werken van Martialis uitgaf. Maar het waren meest vrijgelatenen, vaak van Griekse afkomst.

In deze tijd ook opereerde Atticus, de 'uitgever' van Cicero. Hoe moeten wij nu zijn werkzaamheden beoordelen? In de eerste plaats mogen wij er niet van uitgaan dat Atticus handel in boeken dreef. Een man van zijn stand en positie dreef geen handel. In dit verband is het dan ook niet opmerkelijk dat Comelius Nepos, de biograaf van Atticus, met geen woord rept over de boekverkopersbezigdheden van Atticus.

Nu is er één passage bij Cicero, waaruit men zou kunnen afleiden dat Atticus boeken verkocht. Cicero schrijft aan zijn vriend en zwager: 'Ligarianam praeclare vendidisti. Posthac quidquid scripsero, tibi praeconium deferam', hetgeen zou kunnen betekenen: 'Je hebt mijn rede 'Pro Ligario' (ten gunste

van Ligarius) schitterend verkocht; in de toekomst zal ik alles wat ik nog schrijf aan jou ter publikatie overdragen.' Ons kritisch gevoel moet ons echter waarschuwen: het is de enige plaats bij Cicero, waaruit zou blijken dat er een soort overdracht van auteursrecht, of hoe men dat noemen wil, zou zijn. En nu is één ding zeker: iets wat op ons auteursrecht lijkt, was er in de Oudheid niet. Trouwens, geen auteur, of hij nu belletrise schreef of politieke verhandelingen, zou in de Oudheid iets aan zijn geschriften willen verdienen, zeker een Cicero niet. Zelfs de dichter Martialis, die het financieel verre van goed had, streefde daar niet naar. Zou een auteur zich laten betalen dan zou hij tot handwerker gedegradeerd zijn. Als vrij man liet men zich niet voor zijn gapestesprodukten honoreren, de auteur was tevreden met bekendheid en roem. De auteur gaf de uitgever zijn oorspronkelijke manuscript met de bedoeling dat deze het zou laten vermenigvuldigen door zijn schrijvers en het dan zou verspreiden. De kosten van het afschrijven en van het schrijfmateriaal waren dan voor rekening van de uitgever, die het publiek bij aankoop van een rol liet betalen. Het gehele risico was dan ook voor deze uitgever.

Keren wij terug tot de boven geciteerde passage. Cicero had reeds eerder door Atticus geschriften laten publiceren, zodat het enigszins merkwaardig aandoet dat hij nu verzekert in de toekomst zijn werken bij Atticus onder te zullen brengen. Eveneens merkwaardig is de vertaling van 'praeclare vendidistf: 'je hebt schitterend verkocht'. Dat zal Cicero een zorg zijn. Het is veel waarschijnlijker met Haenny¹ aan te nemen dat 'praeclare vendidistf hier betekent: 'je hebt prachtig aanbevolen'. In deze betekenis komt 'vendere' tweemaal bij Cicero voor, waar het dus gelijk te stellen is met venditare = aanbevelen. Deze interpretatie klopt uitstekend met een andere passage bij Cicero, welke over dezelfde Ligarius gaat². Hieruit blijkt dat Atticus de redevoering van Cicero 'Pro Ligario' met succes heeft aanbevolen bij Caesar. En hierover maakt Cicero nu in onze passage zijn uitgever een compliment.

Nu weten wij echter ook dat Atticus in zijn huis (familia) zeer vele schrijvers en goede correctoren had. Dat was voor een man met aanzien en culturele belangstelling niet zo vreemd. Wij kunnen zonder meer aannemen dat deze lieden de geschriften van Cicero vermenigvuldigd hebben. En voor een zekere verspreiding kan Atticus ook gezorgd hebben. Maar onaannemelijk is het dat Atticus met deze bezigheden geld verdiende. Dat kon hij in zijn positie niet doen. De hele relatie Cicero - Atticus lag in de privé-sfeer. Atticus hielp Cicero bij het vermenigvuldigen en verspreiden van diens geschriften als een daad van vriendschap, die misschien niet helemaal altruïstisch was: hij verkreeg daarvoor een aanzien, waarmee hij voor een deel zijn andere, niet altijd even fatsoenlijke zaken kon dekken.

Atticus mag men derhalve niet als een uitgever van beroep betitelen. Hij deed niet wat nu een uitgever doet: manuscripten (door slaven) laten vermenigvuldigen en (met winst) verkopen. In zoverre wij onder een uitgever een zakenman verstaan, mogen wij Atticus niet de eerste uitgever noemen. Beschouwen

wij het uitgeven als een hobby, dan zou men hem eerder tot de uitgevers kunnen rekenen. Maar wie doet dat nu nog?³

H. Furstner

Oranje Nassaulaan 46^{bv}

Amsterdam

1 Louis Heanny, *Schriftsteller und Buchhändler im alten Rom* (Leipzig, 1885, pag. 53) e.v. Voor de interpretatie 'verkocht' vgl. Th. Birt, *Das antike Buchwesen* (Berlin, 1882, pag. 353. Ongewijzigde herdruk Aalen, 1959). Over de positie van de uitgever/boekverkoper in de Oudheid vgl. N. Brokmeyer, Die soziale Stellung der 'Buchhändler' in der Antike. *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*, Frankfurter Ausgabe, 27. Jahrgang Nr. 91, pag. 2769 e.v.

2 'Ligarianam, ut video, praeclare auctoritas tua commendavit' (Cicero, *Epistolae ad familiares*, VI, 14).

3 Dit artikel is eerder verschenen in het Nieuwsblad voor de Boekhandel, juni 1973.

Plinius II¹

A. Brieven van Plinius aan en over zijn vrouw Calpurnia.

Anders dan Catullus, Tibullus, Propertius voor hun Lesbia, Delia, Cynthia, in verzen voor hun vriendinnen, schrijft Plinius Minor lyrisch proza voor zijn echtgenote, Calpurnia.

Plinius was driemaal gehuwd. Naam, afkomst en sterfjaar van de eerste vrouw zijn niet bekend. De tweede was de dochter van de rijke Pompeia Celerina maar reeds onder Nerva (96-98) was hij weer weduwnaar. De derde vrouw was Calpurnia. Zij kwam, evenals Plinius zelf, uit Como. Zij was de dochter van L. Calpurnius Fabatus, hij was met haar tot zijn dood in gelukkige echt verbonden. Na een miskraam waarover hij schrijft in de brieven VIII-10 en 11 waren er geen kinderen (ondanks die kinderloosheid genoot hij de voordelen van de wet op de drie kinderen).

Uit verschillende brieven kan men zich een beeld vormen van zijn vrouw. Men kent haar grootvader Fabatus, die met zijn Hispulla in Como woont. Hispulla is de zuster van Calpurnia's vroeg gestorven vader. Plinius beschrijft in IV-1 hoe hij, samen met zijn vrouw, de grootvader en de tante gaat bezoeken. Onderweg hebben zij nog een en ander te doen, waaronder het inwijden van een tempel, die Plinius heeft laten bouwen. Dat wordt een groot feest met een *epulum*. In V-14 spreekt hij zijn vreugde uit over de benoeming van zijn vriend Comutus als commissaris voor de bouw van de Via Aemilia en vertelt aan het slot hoe hij met zijn vrouw en haar familie zijn pachters bezoekt.

De tante Hispulla heeft Calpurnia opgevoed. Daarover lezen wij in brief IV-19 die hij schrijft aan Hispulla. Het is als het ware een liefdesbrief over zijn vrouw. De brief luidt:

Plinius aan Hispulla:

Ge zijt, lieve tante, het toonbeeld van hartelijkheid. Ik weet dat ge van Uw beste lieve broer hield, zoals hij van U en ik weet ook, dat ge van zijn dochter houdt als van een eigen dochter en dat zij bij U gevonden heeft de toewijding van een tante, als vervangster van haar overleden vader.

Ge zult daarom met genoegen vernemen, dat ze haar vader waardig is en ook U en ook haar grootvader. Ze heeft een heel goed verstand, ze stelt geen eisen en ze houdt van mij, blijk van haar ingetogenheid. Daar komt bij dat ze zich toelegt op litteratuur en dit doet uit genegenheid voor mij. Ze neemt mijn boeken ter hand, leest ze met aandacht en leert ze uit het hoofd. Hoe vol spanning is ze wanneer ik moet pleiten en hoe blij als het achter de rug is.

1 Zie Plinius I in de vorige aflevering van Hermeneus, p. 210.

Ze stuurt steeds iemand uit om te vertellen of ik instemming krijg of er geapplaudiseerd wordt en hoe het proces is afgelopen. Als ik een voorlezing houd van mijn werk, zit ze dicht bij mij achter een gordijn en luistert met gespitste oren of men het goed vindt. Ze zingt mijn verzen bij de lier. Ze heeft nooit les gehad, maar liefde is de beste leermeesteres.

Om dit alles is er reden om te vertrouwen, dat onze band zal duren en van dag tot dag inniger zal worden. Zij houdt van mij, niet om mijn jeugd, die verouderd of mijn uiterlijk, dat achteruit gaat, maar om mijn vermaardheid.

Wat zou ik anders kunnen verwachten van iemand die door U is opgevoed, gevormd door Uw lessen, die in Uw huis niets heeft gezien dan voorbeelden van deugd en eer en die tenslotte van mij is gaan houden doordat gij lovend over mij sprak.

Uit gevoelens voor mijn moeder, voor wie ge eerbied hadt als voor Uw eigen moeder, naamt ge deel aan mijn opvoeding en waart ge gewoon van jongs af hoog van mij op te geven en te voorspellen, dat ik zo zou opgroeien als mijn vrouw mij nu ziet.

Daarom danken wij U, om strijd, ik, dat gij mij haar, zij, dat gij haar mij hebt gegeven, alsof gij ons voor elkaar had bestemd. (IV-19)

Nog driemaal vinden wij een brief, nu aan zijn vrouw als ze ziek is en ter genezing buiten op het land verblijft:

Plinius aan Calpurnia.

Nooit lieve Calpurnia, heb ik geklaagd over mijn drukke zaken, dan, toen je voor je gezondheid naar Campania ging, ze mij weerhielden om met je mee te gaan en om je, na je vertrek op de voet te volgen.

Want nu wilde ik bij je zijn om mij met eigen ogen te kunnen overtuigen of je krachten terugkeerden en je lieve lichaam zich herstelde en of je in je zomerverblijf de weldadigheid van de streek en de overvloed zonder moeite kunt verdragen. Ook wanneer je je aangesterkt voelt zou ik naar je verlangen, niet zonder bezorgdheid, want niets maakt onrustiger dan zonder nieuws te zijn van iemand van wie men het meeste houdt. Zowel je ziekte als je afwezigheid zijn de twee dingen die mij met onbestemde angst vervullen.

Ik ben nu voor allerlei dingen bang en haal me van alles voor de geest. Zoals gewoonlijk, als men zich zorg maakt, stel ik me voor wat ik het meeste vrees.

Daarom vraag ik met nadruk, schrijf me éénmaal of liever tweemaal per dag om mijn angst weg te nemen.

Ik ben gerustgesteld als ik de brieven lees en meteen weer ongerust als ik ze gelezen heb. (VI-4)

Plinius aan Calpurnia.

Je schrijft me, lieve Calpurnia, dat mijn afwezigheid je erg zwaar valt en dat je in één ding troost vindt, het zijn mijn brieven, die je ter hand neemt en ze zelfs op de lege plaats legt, naast je.

Heerlijk voor mij te weten, dat je me mist en heerlijk dat dat middel verzachting brengt.

Zo lees en herlees ik je brieven en neem ze weer in de hand, alsof ik ze pas ontvangen heb, maar des te sterker wekken ze mijn verlangen naar je op. Want met iemand van wie de brieven zoveel liefs bevatten moet het verrukkelijk zijn te kunnen spreken.

Schrijf mij zo dikwijls mogelijk al is de vreugde daarover vermengd met pijn. (VI-7)

Plinius aan Calpurnia.

Het is ongelofelijk lieve Calpurnia, hoe ik naar je verlang.

Ik verlang naar je in de eerste plaats omdat ik van je houd, omdat wij niet gewend zijn, niet bij elkaar te zijn. Daarom lig ik 's nachts hele tijden wakker met je beeld voor ogen en daarom is het ook, dat op de tijd, waarop wij anders gewoonlijk samen waren, mijn voeten, zoals men dat zo juist zegt, mij naar je zitkamer voeren en dat ik, als je daar niet bent, mij bedroefd en verslagen, alsof de toegang me geweigerd werd, terugtrek.

De enige ogenblikken dat ik me bevrijd voel van deze kwellingen, is op de rechtbank als ik me inspan voor de processen van mijn vrienden.

Zo moet je je voorstellen, hoe mijn leven is, een leven waarin ik rust vind in werken en ontspanning in moeite en toewijding. (VII-5)

Het laatste over Calpurnia bevindt zich in de beide brieven, die het slot vormen van de gehele collectie.

Grootvader Fabatus is gestorven en Calpurnia wil vanuit Bythinië zo snel mogelijk naar Como, om bij haar tante Hispulla te zijn. Plinius heeft blanco passen klaar liggen, die uit de aard der zaak dienen voor ambtelijke reizen. Vertrouwende op zijn goede relatie met Trajanus geeft hij zijn vrouw zo'n pas en vraagt alsnog toestemming aan de keizer.

Dit lezen wij in X 120 en het gunstige antwoord in X 121.

Daarmee sluit het boek en ook hetgeen wij weten van onze auteur.

B Brieven van Plinius aan enkele vrienden

1 Plinius aan Justus,

In langen tijd hebt ge me niet geschreven, ge zegt, ik wist niet wat te schrijven. Schrijf dan, dat ge niet weet wat te schrijven, of alleen waar de mensen vroeger mee begonnen S.V.B.E.E.V. (si vales, bene est; ego valeo) 'als het je goed gaat, is het goed, mij gaat het goed'. Dan ben ik tevreden, het is het enige waar het op aan komt. Denk je dat ik scherts? Ik meen het ernstig. Laat me weten, hoe het gaat, want ik ben erg ongerust als ik dat niet weet. (I-II)

Vale.

2 Plinius aan Naso,

Mijn landerijen in Toscane zijn door hagelslag getroffen, van over de Po wordt overvloedige oogst gemeld, maar daarmee gepaard gaan lage prijzen.

Alleen mijn Laurentinum brengt wat op, maar ik bezit daar niets anders dan een huis en een tuin en de rest is zand en toch is het 't enige dat iets opbrengt. Daar schrijf ik het meeste en bewerk daar niet de akker, die ik niet heb, maar door mijn studies, mijn geest. Zoals ik je elders een volle schuur kan tonen, zo hier een volle boekenkast.

Derhalve, als je een landgoed met regelmatige en rijke opbrengst wilt hebben, doe als ik en koop iets hier aan de kust. (IV-6)

Vale.

3 Plinius aan Ferox,

Uit een en dezelfde brief blijkt dat je niet studeert en toch studeert. Spreek ik in raadselen^ Dat is duidelijk, maar ik zal je duidelijker zeggen wat ik bedoel.

Je brief zegt dat je niet studeert, maar die is zo stijlvol, als alleen iemand, die studeert, hem kan schrijven. Of ben je boven allen begenadigd, dat je zo iets spelenderwijze en luierende voor elkaar brengt? (VII-13)

Vale.

4 Plinius aan Junior,

Ik heb je zonder twijfel bezwaard door je tegelijkertijd zoveel boeken te zenden, maar ik deed het, ten eerste omdat je erom hebt gevraagd en ten tweede, omdat je schreef, dat bij jou de druivenoogst zo gering is en

ik gemakkelijk kan begrijpen, dat je tijd zult hebben, zoals men zegt, om een boek te lezen.

Van mijn wijngaarden meldt men mij het zelfde. Zo heb ik tijd om te schrijven, wat gij zult kunnen lezen. Alleen ik weet niet waar ik het geld vandaan moet halen om papier te kopen. Als het grof is, of dun en vloeieng, zal ik moeten kiezen, of niet schrijven, of dingen schrijven, goed of slecht, die onvermijdelijk uitvloeien. (VIII-15)

Vale.

5 Plinius aan Augurinus,

Ik vrees dat wanneer ik door jou geprezen, mijnerzijds zou beginnen jou te prijzen, ik de indruk zou maken, niet mijn werkelijke mening naar voren te brengen, maar mijn dank.

Maar, laat dat zo zijn, alles wat je geschreven hebt vind ik prachtig, het allermooist watje over mij zegt. Dat heeft een en dezelfde reden: wat jij over je vrienden schrijft is voortreffelijk en ik vind voortreffelijk wat ik over mezelf lees. (IX-8)

Vale.

6 Plinius aan zijn nichtje Calvina,

Indien je vader meer schuldeisers of slechts een willekeurige had gehad, behalve mij, zou er misschien nog overwogen kunnen worden, of ge de erfenis al dan niet zoudt aanvaarden, een erfenis die zelfs voor een man al bezwaarlijk zou zijn.

Uit familieplicht heb ik al diegene afbetaald, die, laat ik niet zeggen, erg lastig, maar nog al precies waren en zo ben ik de enige schuldeiser geworden. Voorts heb ik, toen je vader nog leefde, bij je huwelijk, voor je bruidschat 100.000 sestertien bijgedragen, naast de som die je vader beloofd had te betalen, als het ware uit mijn beurs, want ik moest er geld voor verschaffen.

Daarmee hebt ge toch een goede waarborg, dat ge op mijn tegemoetkomendheid kunt rekenen. Hierop vertrouwend kunt ge voor de naam en de eer van je vader opkomen. Om aan mijn woord kracht bij te zetten door een daad, laat ik je het bewijs sturen, dat alle schulden zijn afbetaald.

Ge behoeft niet te vrezen, dat deze schenking mij bezwaarlijk valt, hoewel mijn middelen uiterst bescheiden zijn. Mijn maatschappelijke positie vergt uitgaven en de opbrengst van mijn landerijen is, wegens hun toestand even gering als onzeker. Maar wat aan opbrengst uitblijft, wordt goedge maakt door zuinig beheer en uit die bron vloeit mijn

vrijgevigheid. Ik weet, dat ik er niet zó uit moet putten, dat ze opdroogt, maar dat geldt alleen voor anderen. Ten aanzien van jou loopt de rekening gemakkelijk, ook al is de maat overschreden. (II-4)

Vale.

3127 ROMA. Cattedra di belve. Mosaico IV sec. - Galleria Borghese - (Stab. D. Anderson 1921).

3127S ROMA. Combattimento di gladiatori. Mosaico del IV sec., prove da Torre Nuova. Galleria Borghese - (Stab. D. Anderson 1921).

7 Plinius aan Maximus,

Gij hebt er goed aan gedaan onze dierbare Veronesen een gladiatorenspel aan te bieden. Sedert langen tijd ben je bij hen geliefd en word je bewonderd en geëerd.

Je allerliefste en voortreffelijke vrouw kwam uit Verona en zij verdient het, dat te harer nagedachtenis een openbaar bouwwerk zou worden gesticht of een circusvoorstelling zou worden gegeven. Het liefst dit laatste, als het meest geëigend voor een rouwplechtigheid.

Daarbij komt, dat men er zó uit één mond om heeft gevraagd, dat weigeren niet onbewogen maar hard zou lijken.

Je hebt er ook goed aan gedaan, bij de voorbereiding zo ruim en onbekrompen te zijn geweest, want ook deze gulheid geeft blijk van je grootmoedigheid.

Ik had gehoopt, dat de wilde dieren uit Africa, die ge in grote getale hebt gekocht, op tijd waren aangekomen. Hoewel ze door het zware weer te laat waren, verdien je het, dat men je dat ten goede aanrekent, het was immers buiten je macht toen je ze niet kon laten optreden.

(VI-34)

Vale.

Vert. F.J. Brevet
Kral. Plaslaan 1
Rotterdam

VIVA LATINA

Als men ten laatste heeft gevonden
Waar heel de ziel naar smacht,
Dan is 't laat, de dag verzwonden.
Reeds valt de nacht.

Als 't kleed ons past, is het versleten,
Als men het boek kent, is het uit,
Als men het leven komt te weten,
Dan valt het scherm dat alles sluit.

C. Vosmaer

KWATRIJN

Aanvaard als offer kwam de dood voor dézen,
Voor andren ongezocht als pijn van 't lot.
Wat geeft het? Onvervaard of wel in vrezen
Gehoorzaamden ze aan het eendere gebod.

J.C Bloem

PLOTSSELINGE DOOD

De Dood zat in u en ge wist het niet,
Hij scherpte 't mes al en ge wist het niet -
Gij en uw jonge vrouw, gij schertste en lachte -
Hij mikt naar 't hart u en hij mist u niet.

Albert Verwey

Cum tandem illud invenisti
Quod unum complacet,
Est sero, diem iam transisti,
Nox imminet.

Assueta vestis iam detrita;
Liber, cum nosti, clauditur;
Vix paulum est dispecta vita
Et iam finis imponitur.

vert. H. Vroom

EPIGRAMMA

Hi morte se libenter obtulerunt,
Hos telo sors invitos perculit.
Quid refert? Fortes vel dum tremuerunt,
Eidem legi quisque paruit.

vert. H. Vroom

SUBITA MORS

Intra te sedens Mors te latuit,
Cultrum iam acuens te latuit -
Cum nova nupta tu iocans ridebas -
Petit cor tuum ... atque percutit.

vert. H. Vroom

Priscianus Apostataen Sanctus Donatus

fama volat,.... non vi, sed saepe cadendo

Op zijn tocht door de Hel ziet Dante te midden van beroemde geestelijken en geleerden, allen besmet met de ‘zonde van Sodom, en geblakerd door de vuren van de Phlegeton’, Priscianus, een Latijns grammaticus uit het begin van de zesde eeuw:

In 't kort, weet dat allen geestelijken waren
en groote geleerden, en van grooten roem
door eenzelfde zonde in de wereld besmet.
Priscianus gaat daar met die droeve troep
en Francesco d'Accorso;... (*Inf. XV*, 106-10).

In het Paradijs ontmoet hij te midden van de kerkleraren Johannes Chrysostomus en Anselmus van Canterbury een tweede Latijns grammaticus, Donatus, uit het midden van de vierde eeuw:

Nathan de profheet, en de Metropolitaan
Chrysostomus, en Anselmus en die Donatus
die zich verwaardigde aan de eerste kunst de hand te leggen (*Par. XII*, 136-8).

Zo treffen we in Dante's *Divina Commedia* beide Latijnse grammatici aan, die op het onderwijs in de Middeleeuwen een onuitwisbaar stempel hebben gedrukt. Met het werk van Donatus kwamen de Middeleeuwse scholieren al vrij spoedig in aanraking: na het van buiten leren van het alfabet en enkele psalmen werden zij aan de hand van Donatus' *De VIII partibus orationis*, ook kortweg de *Donatus minor* genoemd, onderwezen in de beginselen van de Latijnse spraakkunst. Aan het einde van het grammatica-onderwijs staan de achttien boeken van Priscianus' *Institutiones grammaticae*, waarin hij op zeer uitgebreide wijze de Latijnse grammatica met voorbeelden uit de werken van klassieke auteurs behandelt.

Van waar nu de discrepantie tussen beide: Priscianus in de Hel en Donatus in het Paradijs?

¹ Voor een beknopte bibliografie (I) en het origineel van de vertaalde teksten (II), zie de Appendices I en II.

In de Middeleeuwen nam men aan dat Priscianus een Christen is geweest, en deze opvatting wordt ook nu nog algemeen gehuldigd.

Over eventuele homofiele neigingen van Priscianus spreken de bronnen niet, noch geven zijn geschriften aanleiding deze te veronderstellen. Bij verscheidene commentatoren van Dante heerst dan ook de mening dat Dante in de persoon van Priscianus de leraren van de jeugd heeft willen aanpakken, die zich aan dit in de ogen van de Middeleeuwers zo zware vergrijp schuldig zouden hebben gemaakt. Maar waarom nu juist Priscianus, en niet Donatus of een andere auteur van veel gebruikte schoolboeken? Wel, zoals blijkt uit verscheidene Middeleeuwse schrijvers, Priscianus gold in die tijd als *besmet*: hij zou van het geloof zijn afgevallen.

In Alanus van Lille's *Anticlaudianus*, geschreven in het laatste kwart van de twaalfde eeuw, treedt aan het einde van het tweede boek de Grammatica op, gepersonifiëerd als een jonkvrouwe. In haar gevolg bevinden zich onder anderen Donatus, en ook een grammaticus die wordt aangeduid met *apostata*, de afvallige:

Onze afvallige behandelt het gehele terrein van de grammatica nogal traag in zijn woorden onder invloed van verdovende dromen.

Daar hij dwaalt in zijn geschriften, denkt men dat hij dronken is, of veeleer dwaas, of dat hij slaapt.

Hij gaat mank in het geloof om te voorkomen dat hij in de faam van zijn werk mank zou gaan; hij verkoopt zijn geloof om niet de beloning voor zijn boek te verliezen, en zijn geloof dwaalt opdat niet zijn roem zou wegdwalen (vv, 500-6).

Uit de verklaring van deze passage, gegeven door de Middeleeuwse commentatoren van Alanus van Lille, blijkt dat deze *apostata* niemand anders is als de grammaticus Priscianus. Zo noteert Radulfus de Longo Campo in het begin van de dertiende eeuw in zijn commentaar bij het woord *apostata*:

Iulianus apostata, Priscianus zegt dat deze zijn werk op geen enkele wijze zou accepteren, ja zelfs zou vernietigen, tenzij hij van zijn geloof zou afvallen; wat hij deed, ook al was hij diaken.

Rechtstreeks op Alanus van Lille gaat Hugo van Trimberg terug, een schoolmeester uit Bamberg, wanneer hij in zijn in 1280 geschreven gedicht over de schoolauteurs, *Registrum multorum auctorum*, zegt:

Op voortreffelijke wijze getuigt de edele Alanus
in zijn werk de Anticlaudianus genaamd
dat Priscianus een warhoofd was en een afvallige
en in zijn geschriften dwaas en breedspakig (188-191).

Dezelfde Priscianus is een afvallige geworden
opdat zijn boek zou aannemen Iulianus (180-181)

In deze traditie bevindt zich ook een verder niet bekende magister Terrisius. Naar aanleiding van de dood van de befaamde magister Bene van Bologna in 1219 schrijft hij in een *laudatio* op de overledene aan de leraren en studenten te Bologna:

Bij zijn (*sc.* van magister Bene) verscheiden daalde als bij zonsondergang de duisternis neer over de gehele aarde. Immers hij alleen ontbolsterde de duisternis en de verwarde geschriften van Priscianus, verwijderde de duisternis, en gaf een nieuwe vorm aan die oude afvallige van weleer.

Zoals blijkt uit de commentaren op Alanus van Lille's *Anticlaudianus*, brachten de Middeleeuwen Priscianus in verband met de keizer Iulianus Apostata. Hieraan ligt echter een persoonsverwisseling ten grondslag. Priscianus draagt namelijk, geheel overeenkomstig de gewoonte van zijn tijd, zijn werk op aan een invloedrijk persoon, in zijn geval de patriciër en consul Iulianus. Uit het eind van de elfde, begin twaalfde eeuw nu dateren de eerste bronnen waarin de consul Iulianus verwisseld wordt met de imperator Iulianus Apostata, die meer dan twee eeuwen eerder leefde. Deze vergissing treffen we aan in de prologen van de commentaren op Priscianus' *Institutiones*. In een aantekening in de glossenverzameling, die is overgeleverd in een handschrift dat bewaard wordt in de bibliotheek van het Stift Einsiedlen (*Eindsiedlen* 32, elfde eeuw?), staat:

Hij schreef te Constantinopel. Caesariensis is afgeleid van Caesaria, 'n Griekse stad, waar hij, zoals ze zeggen, uit Romeins bloed geboren is, waar hij ook heeft geleerd; en later heeft hij te Constantinopel gedoceed, en daar dit boek voor Iulianus Apostata geschreven (*editie*: Hagen, *Anecd. Helv.* p. CLXXIV).

Ook Willem van Conches, de invloedrijke grammaticus uit het tweede kwart van de twaalfde eeuw, verwisselt beide *Iuliani*.

In de proloog van zijn *Glosule* op Priscianus' *Institutiones* schrijft hij:

De bedoeling van de schrijver is aan *Iulianus imperator* aangaande de derde declinatie van de naamwoorden en de vormen van de verleden tijd van de werkwoorden duidelijke regels te geven.

Willem van Conches en ook andere grammatici uit zijn tijd identificeren wel ten onrechte de consul Iulianus met de keizer Iulianus Apostata, maar zij spreken nergens over een vorm van ontrouw van Priscianus aan het Christelijk geloof. Maar er is voor de Middeleeuwen nog een kwestie die zij nauw verbinden aan het verhaal over Priscianus. De beschuldiging, geuit door Alanus van Luie, valt namelijk uiteen in twee delen: a) Priscianus is van zijn geloof afgefallen om grotere roem te verwerven voor zijn boek, en b) hij dwaalt in zijn geschriften.

Nu staat in het achtste boek van Priscianus' *Institutiones* een passage over de *verba meditativa*, d.w.z. werkwoorden, afgeleid van een bestaand werkwoord, die uitdrukken het verlangen te doen wat het werkwoord waarvan ze zijn afgeleid, zegt, b.v. *lego/lecturio* (lezen/willen of verlangen te lezen), *mingo/micturio*, Priscianus zegt nu dat hij zich niet herinnert een *praeteritum perfectum* of *plusquamperfectum* van een verbum meditativum te zijn tegengekomen. Maar in het Evangelie van Mattheus (XXV, 35) staat zo'n voltooide tijd: '*esurivi et dedisti mihi manducare*' (ik was hongerig en gij hebt mij te eten gegeven).

Dergelijke conflicten tussen het taalgebruik van de Heilige Schrift en de voorschriften van de grammatici zijn door de Middeleeuwen wel meer gesignaleerd, en over het algemeen worden ze afgedaan met de vuistregel dat de Heilige Schrift niet onderworpen is aan de regels van de grammatici. Een aantal Middeleeuwse grammatici past deze regel ook in dit geval toe. Geheel anders reageert de anonieme Priscianuskomentator uit het Keulse handschrift 201. Hij wijst er op dat het hier niet gaat om de toepassing van een grammatikale regel, maar om een persoonlijke noot van Priscianus:

En denk er om dat hij niet ontkent dat de *meditativa* preteritum-vormen kunnen hebben, zoals wij nu van *esurio esurivi* vormen. Hij zegt dat hij ze niet gelezen heeft, en dat ze in zijn tijd niet voorkwamen.

De anonymus kent blijkbaar de Bijbelpassage wel, maar heeft er nog geen moeite mee dat Priscianus er niet mee bekend was.

Ongeveer een halve eeuw later is de situatie veranderd: Willem van Conches vindt het niet zo vanzelfsprekend meer en zoekt naar een ekskuus:

Hij ontkent het niet, maar zegt dat hij het niet gelezen heeft. Waarschijnlijk /had hij die passage uit het Evangelie nog niet gelezen.

Op dezelfde wijze behandelt ook Petrus Helias (± 1150 te Parijs) in zijn *Summa grammatice* deze kwestie. Maar, zoals boven opgemerkt, noch Willem van Conches, noch Petrus Helias spreken over Priscianus' geloofsafval.

Niet veel later, in het derde kwart van de twaalfde eeuw, komen we de opmerking van Priscianus '*non memini*' tegen bij de behandeling van de *verba meditativa* door de Parijse grammaticus Radulfus van Beauvais in zijn Donatiuscommentaar, maar dan wel gekombineerd met het verhaal over zijn geloofsafval, en met als nieuw aspekt, dat hij diaken is geweest:

En Priscianus zegt: 'ik herinner me niet een preteritumvorm van de *meditativa* gelezen te hebben', terwijl toch wordt gezegd: '*esurivi et dedisti michi potum*'. Daarom is Priscianus belachelijk, want hij was diaken en viel van zijn geloof af.

De koppeling van het verhaal over Priscianus aan deze grammatikale opmerking is van groot belang geweest voor de verbreiding van de legende in de Middeleeuwen. In de Middeleeuwse woordenboeken is namelijk het werkwoord EDO een vast item, en vaak wordt s.v. EDO ook de afleiding *esurio* opgenomen. In de *Panormia* van Osbern van Gloucester uit het midden van de twaalfde eeuw wordt wel *esurio* bij EDO behandeld, maar zonder een toespeeling op Priscianus, noch op zijn levenswandel, noch op zijn opmerking over de *verba meditativa*. Maar al Hugutio (\pm 1190), die Osberns *Panormia* benut heeft, voegt in zijn *Derivationes*, in de Middeleeuwen uitermate verbreid, aan het werkwoord *esurio*, bij EDO deze traditie toe:

En merk op dat Priscianus zegt dat alle *meditativa* de preteritum-vormen missen. En toch staat in de Heilige Schrift: 'esurivi et non dedisti michi manducare'. En men moet zeggen dat ook al eist de *ars grammatica* het zo, men het toch anders kan aantreffen in de Heilige Schrift, die niet gehouden is aan de voorschriften van de grammatica. Of wellicht had Priscianus dat nog niet gelezen, ofschoon wij lezen dat hij priester is geweest, maar uit liefde

Johannes Balbus van Genua (s. XIII), ook een samensteller van een woordenboek, het z.g. *Catholicon*, neemt de passage uit Hugutio's *Derivationes* over, hoewel hij zelf een andere oplossing aanhangt:

Hierop antwoordt Hugutio dat ook al eist de *ars grammatica* het zo, men het toch anders kan aantreffen in de Heilige Schrift, die niet gehouden is aan de voorschriften van de grammatici. Maar wellicht had Priscianus daar nog niet gelezen: 'esurivi et non dedisti michi manducare', ofschoon wij lezen dat hij priester is geweest, maar uit liefde voor Iulianus van het geloof afgevallen. Aldus Hugutio. Anderen zeggen, en met hen ben ik het eens, dat *esurio* voor zover het een *verbum meditativum* is geen preteritum perfectum heeft, zoals Priscianus terecht zegt. Soms echter is *esurio/esuris* een werkwoord neutrum absolutum (*nb* hiertoe behoren werkwoorden als *sordeo*: vuil zijn, *albeo*: wit zijn) en geeft het geen *meditatio* aan, b.v. wanneer *esurio* betekent 'ik heb honger'; en zo staat het in het Evangelie.

Dit verhaal, dat we, zoals we boven gezien hebben ook aantreffen bij Alanus van Lille, Hugo van Trimberg en magister Terrisius, is ook aan Dante bekend geweest. Middeleeuwse kommentatoren van Dante leggen de Priscianus-passage uit de Hel dan ook uit in het licht van deze traditie. Benvenuto da Imola noteert in de tweede helft van de veertiende eeuw bij deze plaats:

Priscianus wordt hier uitgebeeld als clericus, omdat hij monnik was, en van zijn geloof afviel om voor zichzelf grotere faam en roem te verwerven.

Een reactie op deze misvatting over Priscianus' leven komt uit de hoek van de geschiedschrijvers en biografen, die in hun traditie van dit verhaal geen spoor aantreffen, en dan op chronologische gronden de onjuistheid er van aantonen.

In het aan Wolfger van Prüfening (s. XII) toegeschreven *De scriptoribus ecclesiasticis*, ook bekend onder de naam *Anonymus Mellicensis* is een paragraaf gewijd aan Priscianus:

Priscianus Caesariensis was een bekwaam grammaticus die ook een uitstekend boek over de ars grammatica heeft geschreven.

Zij nu dwalen, die beweren dat deze in zijn geloof gedwaald heeft, als had hij een boek geschreven voor Iulianus Apostata en dit toen aan hem opgedragen. Zij dwalen, zeg ik, en ze dwalen duidelijk, want hij schreef het niet voor de keizer Iulianus, maar voor de consul Iulianus, de broer van Symmachus, schoonvader van Boëthius. En ook leefde Priscianus niet te Constantinopel onder Iulianus Apostata, die zozeer in het geloof dwaalde, maar onder de gelovige Iustinianus. Tussen de caesar Iulianus en de imperator Iustinianus liggen 227 jaar.

Eenzelfde verdediging van Priscianus geeft de dertiende-eeuwse encyclopedist Vincentius van Beauvais O.P. in zijn alom bekende *Speculum historiale*:

En hieruit blijkt dat zij dwalen die zeggen dat hij (*sc.* Priscianus) geleefd heeft ten tijde van Iulianus Apostata, want hij schreef zijn *maius volumen* (d.w.z. de eerste zestien boeken van de *Institutiones*) over de woordsoorten niet voor Iulianus Apostata, die veel eerder leefde, maar voor Iulianus patricius en consul, zoals nu juist staat in de opdracht van het werk.

Deze toch rationele kritiek was niet in staat het verhaal over Priscianus' vermeende geloofsafval voor goed naar het rijk der fabelen te verwijzen, waar het ook thuis hoort. Het blijft terugkomen in de commentaren op Alanus van Ulle en Dante, in diverse variaties. Willem van Auxerre (\pm 1230) is in zijn *Anticlaudianus* gossen zeer beknopt:

dronken: namelijk omdat hij veel nutteloos herhaalt zoals een dronkeman.
hij gaat mank: omdat hij van zijn geloof is afgevallen.

De anonieme commentator uit het Parijse handschrift *BN lat. 11337* spint het daarentegen uit:

afvallige: namelijk Priscianus, die liever van het geloof wilde afvallen dan geen zekerheid hebben voor zijn boeken.

zijn geloof dwaalt: Door de Romeinse keizers was besloten dat geen boek van een aanhanger van het Christelijk geloof zou worden geaccepteerd. Toen Priscianus dit gehoord had, viel hij van zijn geloof af en zegde zijn ambt op, opdat zijn boeken zouden worden geaccepteerd en door hun roem altijd gelezen.

Giovanni Boccaccio laat de geloofsafval van Priscianus achterwege in zijn commentaar op deze plaats uit Dante's *Hel*, maar zegt wel, - en dit niet als uitleg waarom Priscianus hier wordt geplaatst, maar als objectieve medede-

ling, - dat hij voor Iulianus Apostata zijn grammatica schreef te Rome. Maar wellicht hebben in veel hogere mate dan de commentaren, de Middeleeuwse woordenboeken - alleen al van Hugutio's en Balbus' woordenboeken zijn meer dan driehonderd handschriften bewaard gebleven - deze traditie in stand gehouden, zodat we haar nog in de zestiende eeuw tegenkomen. Zo schrijft de Italiaanse humanist Agostino Dati (\pm 1500) in een grammatikaal traktaatje:

Ik zwijg over Priscianus, die door de onstandvastigheid in zijn geloof de lichtzinnigheid van zijn leer duidelijk heeft geopenbaard... Vanwege de verbuiging van de naamwoorden en de vervoeging van de werkwoorden bracht hij zich er toe te wijken van Christus en Iulianus Apostata aan te hangen.

Deze 'traditie van vergissingen' kunnen we nu samenvatten. De combinatie van a) de identifikatie van, de consul Iulianus met Iulianus Apostata met b) de opmerking van Priscianus '*non memini*' en c) het verhaal dat Priscianus diaken of priester is geweest vormt de basis voor de Middeleeuwse legende over Priscianus' geloofsafval. De eerste aanzetten hiertoe verschijnen op het einde van de elfde eeuw (identifikatie). De mythe zelf komt naar voren in de tweede helft van de twaalfde eeuw (Radulfus van Beauvais en Alanus van Lille), zwakt na de dertiende eeuw wel wat af, maar blijft toch in bepaalde traditionele lijnen gehandhaafd (Alanus- en Dantekomentaren en de woordenboeken).

En Johannes Fabricius ziet zich nog genoodzaakt serieus tegen de identifikatie te argumenteren in zijn *Bibliotheca latina*.

Nu is het alleen nog maar een anekdote, opgenomen in de kleine lettertjes van de naslagwerken en in de uitgebreide commentaren op de *Anticlaudianus*, *Registrum multorum auctorum* en Dante's *Hel*.

Een aspekt blijft echter nog onopgelost. Er is tot nu toe geen bron bekend, waaraan de Middeleeuwers ontleend kunnen hebben dat Priscianus diaken of priester is geweest.

Ook de tweede Romeinse grammaticus Donatus is niet ontkomen aan vergissingen, die in zijn geval echter hemzelf betroffen. Hij wordt namelijk verwisseld met de ketter Donatus, naar wie de sekte van de *Donatistae* is genoemd. Maar het feit dat de Heilige Hieronymus zelf zegt dat Donatus zijn leraar is geweest, heeft hem van de ketterjacht bevrijd. In de eerste helft van de twaalfde eeuw wijst Konrad van Hirsau in zijn *Dialogus super Auctores* deze identifikatie dan ook af:

Zij die menen dat die Donatus (se. De grammaticus) die ketter was, wiens volgelingen de Donatistae waren, vergissen zich sterk.... Men gelooft nu dat Donatus die Romeinse grammaticus was, lang voor Priscianus leefde, in de ars grammatica de leraar is geweest van Hieronymus, van wie deze melding maakt in zijn brief aan.... en zegt dat hij te Rome Donatus als leraar had. (283-92).

Ook Hugo van Trimberg in zijn bovenvermeld *Registrum* geeft dit verhaal:

Hij is niet die ketter Donatus, naar wie
de Donatistae zijn genoemd.
Want deze Donatus was de beroemde grammaticus,
de leraar van Hieronymus, te Rome alom bekend,
zoals dezelfde Hieronymus uitvoerig getuigt (196-9).

En zo komt Donatus dankzij de getuigenis van de Heilige Hieronymus terecht in Dante's Paradijs, terwijl Priscianus door een aaneenschakeling van vergis-singen wordt verdoemd tot de Helse vuren. Deze veroordeling heeft echter niet ingehouden dat Priscianus van het grammatikale toneel is verdwenen, of dat hij aan invloed heeft ingeboet: uit een recent gepubliceerde lijst blijkt dat meer dan 500 handschriften van zijn *Institutiones* uit de Middeleeuwen bewaard zijn gebleven, nog afgezien van de talloze commentaren en bewerkin-gen!

C.H. Kneepkens
Instituut voor Laet Latijn
Maliestraat 7 - Utrecht

APPENDIX I

A Lijst van geraadpleegde handschriften

Köln, 201 (Anoniem Priscianuskommentaar)
London, British Museum 16.380 (Radulfus van Beauvais)
Paris, Arsenal 711 (Petrus Helias)
Paris, Bibliothèque nationale, lat. 7624 (Hugutio)
Paris, Bibliothèque nationale, lat. 8083 (Radulfus de Longo Campo)
Paris, Bibliothèque nationale, lat. 8299 (Willem van Auxerre)
Paris, Bibliothèque nationale, lat. 11337 (Anoniem Anticl. comment.)
Paris, Bibliothèque nationale, lat. 15130 (Willem van Conches)

B Tekstedities

Agostino Dati, *De novem verbis contra vulgatam multorum opinionem dictis libellus*, Lugduni, 1539.
Alanus van Lille, *Anticlaudianus*, ed. R. Bossuat, Paris, 1955.
Commentum Einsidlense, ed. H. Hagen, in: *Anecdota Helvetica = Grammatici latini*, vol. VIII.
Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, ed. G.A. Scartazzini, Leipzig, 1900.
La Divina Commedia, ed. N. Sapegno, Milano-Napoli, 1957.
La Commedia secondo l' antica vulgata, ed. G. Petrocchi, 1966-7. vertaling: door Frederica Bremer, Haarlem, 1941.
Giovanni Boccacci, *Il commento sopra la Commedia*, ed. G. Milanese, Firenze, 1863.
Hieronymus, *Chronicon*, ed. R. Helm, Berlin, 1956.
Hugo van Trimberg, *Registrum multorum auctorum*, ed. K. Langosch, Berlin, 1942.
Johannes Balbus, *Catholicon*, ed. Mainz 1460 (anast. repr. London, 1971).
Konrad van Hirsau, *Dialogus super Auctores*, ed. R.B.C. Huygens, Leiden, 1970.
Priscianus, *Institutiones grammaticae*, ed. Hertz, Leipzig, 1855-9 = *Grammatici latini*, vol. II-III.

Magister Terrisius, *Epistula*, ed. A. Huillard-Bréholles, in: *Vie et correspondance de Pierre de la Vigne*, Paris, 1865.
 Vincentius van Beauvais, *Speculum historiale*, ed. Douai 1624.
 Wolfger van Prüfening (= Anonymus Mellicensis), *De scriptoribus ecclesiasticis*, ed. E. Ettlinger, Karlsruhe, 1896.

C Literatuur

- 1 Zie voor de *status quo* van het moderne onderzoek naar de Middeleeuwse Priscianm-legende vooral:
 E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 7. Aufl., Bern-München, 1969, p. 53, n.l.
 verder:
 R. Helm, Art. *Priscianus*, in P.-W. 44. Halbband, 1954, 2328-46.
 M. Schanz, C. Hosius, G. Krüger, *Geschichte der römischen Literatur*, IV,2, München, 1920 (anast. resp. München, 1959), p. 222.
 Margaret Gibson, *Priscian, 'Institutiones grammaticae': A Handlist of Manuscripts, in: Scriptorium*, XXVI, pp.
 B. Hauréau, *Notices et Extraits de quelques manuscrits latins...* t.IV, Paris, 1892, p. 261 (magister Terrisius).
- 2 SANCTUS DONATUS: ontleend aan:
 H. Norgaard, *Sankt Ovid. Tekstligt og Billedmaessigt om Metamorfoernes forvand-
 Ung*, in: *Fund of forskning*, X (1963), pp. 7-26.

APPENDIX II

Teksten (in alfabetische volgorde)

- 1 Agostino Dati, pp. 492-3:
 Taceo Priscianum, qui inconstantia religionis, doctrinae suae levitatem perspicue patefecit... Ex declinatione autem nominum et coniugatione verborum necessario intulit discedendum sibi à Christo, et Iuliano Apostatae adherendum.
- 2 Alanus van Lille, vv. 500-6:
 Gramatice tractus pertractat apostata noster,
 Pigrius in dictis torporis somnia passus;
 In scriptis errans propriis, aut hebrus esse,
 Aut magis insanus, aut dormire putatur.
 Claudicat ille fide, ne fama claudicet eius
 Tractatus, uenditque fidem, ne premia libri
 Depereant, erratque fides, ne rumor aberret.
- 3 Anonymus Coloniensis, f. 35vb:
 Et nota quod non negat in meditativis posse esse preterita, sicut esurio hodie dicimus esuriui. Sed dicit non legisse, nec suo tempore ea habere.
- 4 Anonum Parisiensis, f. 19^r.
apostata: scilicet Priscianus qui maluit apostatari quam libros suos non auctorari.
erratque fides: decretum fuit a principibus romanis ne aliquis xpistiane professionis fautoris autenticus haberetur; quo audito Priscianus fidei et ordini abrenunciavit, ut eius libri autem ti carentur et per famam perpetuarentur.
- 5 *Commentum Einsidlense*, p. CLXXIV:
 Constantinopoli scripsit. Caesariensis a Caesaria deruatum est ciuitate Graecorum, in qua licet Romano, ut dicunt, sanguine ductus natus est, ubi et didicit et postea Constantinopoli docuit atque ibi hunc librum Iuliano Apostatae scripsit.
- 6 Dante Alighieri:
 A. *Inf.* XV, 106-110:
 In somma sappi che tutti fur cherci
 e litterali grandi e di gran fama
 d'un peccato medesimo al mondo lerci.

- Priscian sen va con quella turbe grama
e Francesco d'Accorso anche;
B. *Par.* XII, 136-9:
Natan profeta e'l metropolitano
Crisostomo e Anselmo e quel Donato
ch'a la prim'arte degnò porre mano.
- 7 Giovanni Boccacci, II, p. 420:
Priscian sen va con quella turba grama, cioè dolente. Fu Prisciano della città Cesarea di Cappadocia, secondochè ad alcuni piace, e grandissimo filosofo e sommo grammatico; il quale venuto a dimorare a Roma, ad istanza di Giuliano Apostata compose in grammatica due notabili libri;
- 8 Hieronymus, p. 23 ⁹¹²⁻³:
Victorinus rhetor et Donatus grammaticus praeceptor meus Romae insignes habentur.
- 9 Hugo van Trimberg, vv. 188 sqq.:
Testatur egregie nobilis Alanus
In libro, qui dicitur Anticlaudianus,
Quod Priscianus fuerit apostata confusus
In suisque tractatibusque amens et diffusus;
Donatus hereticus a quo Donatiste
Dicti sunt in Affrica, lector, non est iste.
Nam clarus gramaticus fuit hic Donatus
Jeronimo didascalus Rome diffamatus,
Ut idem Jeronimus plenius testatur.
- 10 Hugutio, ff. 49^{rb-va}, bij EDO:
Et nota quod Priscianus dicit quod omnia meditativa carent preteritis. Et tamen inuenitur in diuina pagina 'esuriui et non dedisti michi manducare'./ Ad quod dicendum est quod licet ita [inueniatur in] grammatica exigat, tamen potest aliter inueniri in diuina pagina que non coartatur regulis gramaticorum. Vel forte Priscianus nondum legerat in loco illo, quamuis legamus eum fuisse sacerdotem; sed amore Iuliani postea apostatasse dicitur.
- 11 Johannes Balbus:
Ad hoc respondet Hugutio quod licet ars grammatica ita exigat potest tamen aliter inueniri in diuina pagina, que non coartatur regulis grammaticorum. Sed forte Priscianus ibi nondum legerat 'esuriui et non dedisti michi manducare', quamuis legamus ipsum fuisse sacerdotem, sed amore Iuliani apostatasse. Ita didit Hugutio. Alij dicunt cum quibus ego quod esurio in quantum est uerbum meditatum caret preterito perfecto, ut bene dicit Priscianus. Aliquando tamen esurio/ esuris est uerbum neutrum absolutum et nullam meditationem notat, ut esurio, idest fameo; et sic sumitur in Euangelio.
- 12 Konrad van Hirsau, 283 sqq.:
Qui Donatum istum autumant hereticum illum fuisse unde Donatistae fuerunt, prorsus falluntur.... Creditur igitur Donatus iste grammaticus romanus esse, longe tempera Prisciani precessisse, in arte grammatica Ieronimi nostri preceptorem fuisse, de quo mentionem idem Ieronimus faciens in epistola ad.... docet se Donatum Romae magistrum habuisse.
- 13 Priscianus, VIII, 59:
Nec mediatorum tamen supra dicta tempora memini me inuenisse.
- 14 Radulfus van Beauvais, f. 125vb:
Et dicit Priscianus 'non memini me legisse preteritum meditatorum', cum tamen dicatur 'esuriui et dedisti michi potum'.
Vnde Priscianus deridetur, quia abrenunciauit ordini suo.
Erat enim diaconus et apostatauit.
- 15 Radulfus de Longo Campo, f. 20^v:
Apostata etc.:
Iulianus apostata. Dicit Priscianus quod opus suum nullo modo reciperet, immo destrueret, nisi abrenunciaret fidei; quod fecit, licet esset diaconus.
- 16 Magister Terrisius, p. 301:
Ad cuius transitum, quasi sole potente occasum, tenebrae factae sunt super universam

- faciem terrae; Nam ipse solus de tenebrosis et confusis Prisciani tractatibus educens lucem, purgavit tenebras, ipsumque veterem et antiquum reformavit apostatam.
- 17 Vincentius van Beauvais, 834B:
 Ex hoc autem loco patet eos errare, qui dicunt eum fuisse temporibus Iuliani Apostatae. Scripsit enim maius volumen de partibus orationis non Iuliano Apostatae, qui fuit antea Longo tempore, sed Iuliano consuli ac patricio, sicut legitur in ipso libri titulo.
- 18 Willem van Auxerre, f. 311':
ebrius: scilicet quia multa inutiliter repetit ad modum ebrii.
claudicat: quia apostatauit.
- 19 Willem van Conches, f. 1va:
 Intencio auctoris est Iuliano imperatori de tercia declinatione nominum et de preteritis uerborum certas regulas tradere. f. 64rb:
tamen non memini me inuenisse: non negat illud, sed se legisse. Forsitan enim nondum legerat illud euangelium 'esuriui et non dedisti michi manducare'.
- 20 Wolfger van Prüfening, pp. 54-5:
 Priscianus Cesariensis grammaticus peritissimus fuit, quit et librum egregium de grammatica arte composuit. Errant autem, qui hunc in fide errasse confirmant, quasi qui librum Iuliano Apostate scripserit et scriptum optulerit; errant, inquam, et patenter errant; neque enim Iuliano scripserit imperatori, sed Iuliano consuli, fratri Symmachi, soceri Boetii. Sed neque sub Iuliano Apostata, qui adeo in fide desipuit, sed sub Iustiniano christicola Priscianus Cesariensis Constantinopoli floruit. A Iuliano autem Cesare usque ad Iustinianum imperatorem computantur anni CCXXVII.

Rachel en een klassieke verwante

Over een oud Herodes-spel

Salvete, flores martyrum,
Quos lucis ipso in limine
Christi insecutor sustulit
Ceum turbo nascentes rosas.

Vos, prima Christi victima,
Grex immolatorum tener,
Aram ante ipsam simplices
Palma et coronis luditis.

Gegroet, gij bloemen der martelaren,
Die op de drempel zelf van het leven
De vervolger van Christus wegrukte
Als een stormvloed rozen in knop.

Gij, eersten om Christus geofferden,
Tedere kudde van om Hem geslachten,
Vlak voor het altaar zit ge argeloos
Met uw palmtak en kransen te spelen.

Zo zet Prudentius (348-405) zijn hymne in op de Onnozele Kinderen, de kinderen van Bethlehem, van wie de evangelist Mattheus verhaalt. Mattheus vertelt hoe koning Herodes, als hij van de Wijzen uit het oosten heeft gehoord van de ster die de geboorte van de koning der Joden verkondigt, en van zijn schriftgeleerden vernomen heeft dat de plaats van de geboorte Bethlehem moet zijn, hen allen heeft omgebracht. 'Toen is vervuld geworden hetgeen gesproken is door de profeet Jeremia, zeggende: 'Een stem is in Rama gehoord, geklag, geweend en veel gekerm; Rachel beweende haar kinderen en wilde niet vertroost wezen, omdat zij niet zijn' '. (Matth. 2:1-18). Nadat Prudentius de wrede dood van deze martelaartjes heeft beschreven -palmtak en kransen zijn hun attributen-, eindigt hij met de betuiging, dat het doel toch niet is bereikt:

Quo proficit tantum nefas?
Quid crimen Herodem iuvat?
Unus tot inter funera
Impune Christus tollitur.

Wat nut zo vreselijk gruwelstuk?
Wat helpt Herodes zijn misdaad?
Als enige onder zoveel doden
Wordt Christus veilig weggenomen.

Van Prudentius naar Vondel is een lange weg.¹ Ieder kent uit de Gysbrecht de rei der Klarissen, waar het van Herodes heet:

Hij poogt d'Onnoozele te vernielen
Door 't moorden van onnoozele zielen
En wekt een stad- en landgeschrei
In Bethlehem en op de akker,
En maakt de geest van Rachel wakker,
Die waren gaat door beemd en wei.

Aan Prudentius' prille rozen herinnert bij hem

Wie kan d'ellende en 't jammer noemen
En tellen zoveel jonge bloemen
Die doen verwelkten, eer ze nog
Haar frisse bladeren ontloken...

En terwijl zijn 'Zo velt de zein de korenaren' een oud beeld voor martelaren herhaalt (jg. 34,179), staat Prudentius hem weer voor de geest, als hij vervolgt:

Zo schudt een bui de groene blaren
Wanneer het stormt in 't wilde woud.

Zijn rei eindigt met de troost voor Rachel:

Bedrukte Rachel, schort dit waren:
Uw kinders sterven martelaren
En eerstelingen van het zaad,
Dat uit Uw bloed begint te groeien
En heerlijk tot God's eer zal bloeien
En door geen wreedheid en vergaat,

De bron voor deze troost is in eerste instantie Jeremia 31 'Zo zegt de Heer (tot Rachel n.l.): 'Bedwing uw stem van geweent en uw ogen van tranen, want er is loon voor uw arbeid.. en uw kinderen zullen wederkomen tot uw landpale'' (vs. 15-17). Die troost vindt men óók, uitgesproken door een Consolatrix, een Troosteres, in de zgn. liturgische drama's van de vroege middeleeuwen. Vondel heeft die wel niet gekend, maar mogelijk heeft Plemp, die hem voor de 'roomsche bijzonderheden' in de Gysbrecht adviseerde, zulke kennis bezeten (*Vondelkroniek* 8,15). De rei der Klarissen lijkt me, waar zij Rachel troostend toespreken, via wat voor schakel ook, erfgenaam van mede de oude Herodes- en Rachelspelen. Nijhoff geeft ook blijk ze geraadpleegd te hebben voor zijn *Spel van de Ster* (in: *Het Heilig Hout*), wanneer hij de 'twee vrouwen' uit de lijst der personen in de tekst laat worden tot de twee vroedvrouwen van Bethlehem.

Het is boeiend, te zien hoe uit de zgn. Paas- en Kersttropen, toevoegsels m de tekst van de liturgie, waarin resp. de engelen en de vrouwen in de Hof, en de vroedvrouwen en herders in Bethlehem met elkaar spreken: *Quem quaeritis in sepulcro, o Christicolae?* en *'Quem quaeritis in praesepe, pastores, dicite!'* het liturgisch drama groeit.² In die spelen, die alle met elkaar in literaire verbinding staan, ziet men veel dat traditioneel is. Tevens heeft elk spel zijn eigen varianten en nieuwe vondsten.

Onlangs gaf Mille S. Corbin in *Mittellateinisches Jahrbuch VIII* (1972) de diplomatische-tekst, naar een Parijs hs., van een Herodes- en Rachelspel, met een literair-historische toelichting; waarna prof. D. Kuijper Fzn. een recon-

structie gaf van de z.i. oorspronkelijke versie, voorzien van een ‘commentariolus’ (p. 43-52; p. 53-58). Het spel telt een 60 verzen, waarvan de helft traditioneel is, en de overige nergens elders zijn aangetroffen.

We vallen met vss. 1-5 ‘in medias res’, en midden in de problemen!

Ecce, Deo grates patrios disponit honores.
Hoc ut sit firmum nunc te disponere iustum.

(‘Zie, hij wil, om God daarmee te eren, (het Kind) geschenken brengen uit zijn vaderland. Over de rechtsgeldigheid daarvan te beslissen is nu uw recht.’) Wie is die ‘hij’? Is het een bode van de derde der drie Koningen, die dit voornemen van zijn heer aan Herodes komt berichten en namens die heer de beslissing aan Herodes laat? Ik zou liever het hs. willen volgen, dat voor vs. 1,2 aangeeft: ‘Miles ad regem’. Die ‘miles’ is dan m.i. niet een gemeen soldaat, maar de ‘Miles’, d.i. de wapendrager of maarschalk, de vazal (Y — zie n. 2 — 95.26) van Herodes. Het is duidelijk, dat het stuk, voor óns, abrupt begint. In wat voorafging (volgens Mlle Corbin sluit het aan op de liturgie, p. 51) zal, stel ik me voor, iets gestaan hebben (of: zal de Miles bericht hebben) over de Drie Koningen uit Tharsis, Arabië en Saba (ps. 72.10 v.); en zal gezegd zijn dat, mèt de twee anderen, de Arabier van plan is geschenken te brengen uit zijn land (‘et dabitur ei de auro Arabiae’ (ps. 72.15)) In vs. 2 geeft dan de Miles aan Herodes de wenk, dat de beslissing daarover bij hèm ligt. Hiervan uitgaande zou ik verder willen lezen:

Quis timor hic nobis? Quibus est hic, Miles, in armis?
O bone, si sapias, libris non omnia credas!
Sed regem natum monstrant oracula vatum!

Herodes voelt vage angst in zich rijzen en zegt, terzijde, bij zichzelf: ‘Wat is dit voor een angst in mij?’ ‘Om dan aan de Miles, zijn maarschalk, te vragen, in wat voor wapenrusting die Koning is gestoken, wat voor kleuren hij voert. Blijkbaar denkt hij aan een bedreiging van de kant van de jonge koning en beschouwt hij, met de twee anderen, de derde Koning als diens vazal. Maar dan, na een korte pauze, schuift hij met een ‘O bone’ (Horat., Sat. II 3.31 en 6.51) dit alles sarcastisch opzij als al te dwaas: ‘mijn beste man, wees toch verstandig (si sapias: monitorie, *comm.*) en geloof de boeken toch niet in alles!’ ‘De Miles laat zich echter niet van de wijs brengen. Hij houdt aan en zegt (dit is het eerste traditionele vers, maar met Sed i.p. van Rex): ‘Maar er is een koning geboren – dat wijzen de voorspellingen der profeten uit!’ ‘In het voorafgaande (spel of in de liturgie) moet dus over de boeken der profeten zijn gesproken (vs. 4) en moet de ster en de voorspelling van Bileam uit Numeri 24.17 zijn genoemd.’ Ik zal hem zien, maar nu niet; ik zal hem aanschouwen, maar niet nabij. Er zal een ster opgaan uit Jacob..’ In deze

spelen wordt immers de vraag van Heiman Dullaert aan de Wijzen: 'Wat hope is uwe kunst van boven toch gegeven/waardoor gij hierbeneén zo zwaren landreis waagt?' 'traditioneel (Y 60.4 en 61.30) met de verwijzing naar Bileam beantwoord.

Nu eerst wordt Herodes wakker en is de overgang naar een traditioneel gedeelte bewerkt. Hij komt in actie en roept (vs. 6 vv.) zijn wet- en schriftgeleerden bijeen. Het komt me voor, dat de auteur van het spel erin geslaagd is in het bestek van de vijfbeginverzen een aannemelijke karaktertekening van Herodes te geven, zoals men in andere spelen niet aantreft: de koning 'wordt' door zijn Miles 'geschoven'!³

Wat zijn schriftgeleerden hem zeggen, bevalt Herodes allerminst. 'Vadite cum vestris quo digni vatibus estis!' (vliegt met uw profeten naar de maan: daar hoort ge thuis! (vs. 19)). De Miles raadt hem dan, de kinderen van Bethleph' te doden. Maria en Jozef, door een engel gewaarschuwd, brengen het Kind u. veiligheid. En de zoon van Herodes, Archelaos (Matth. 2.22), door zijn vader op de hoogte gebracht van het gevaar voor zijn troon, bralt: 'Contra illum parvulum, contra novum regulum, Tuum iube filium, rex, inire proelium!' Waarop de machinerie in beweging komt. Herodes geeft zijn zoon het bevel, de zoon geeft het door aan de Miles, de Miles begint met zijn minderen zijn werk. Geen vers daarover: de kindermoord is huiverend aanschouwd stil spel; en elk gedood kind voegt zich bij de steeds groter wordende kudde onder het altaar. Vandaar klinkt hun klacht (een stukje liturgie in het spel): 'Quare non defendis sanguinem nostrum?' – waarop een engel antwoordt: 'Adhuc sustinete modicum tempus, donec impleatur numerus fratrum vestrorum' (verg. Openbaring 6:10 e.v., waar martelaren klagen en de engel spreekt over hun broeders wier getal nog niet vol is.).

Op deze traditionele klacht der martelaren sluit traditioneel aan het opkomen (of: uit haar 'wachthuisje' op het toneel naar voren treden, zo Mlle Corbin, p. 52) van Rachel. Nieuw is hier, dat dit plaats vindt juist op het moment dat 'het getal' dreigt 'te worden volgemaakt'; want nog maar één kind is over. Dat blijkt uit Rachels uitroep tot de Miles c.s.:

'Parcite et hunc solum saltem mihi linquite natum!
'Spaart hem en laat mij althans dit ene kind' (vs. 40)

Waarop de Miles haar toebijt:

'Ni procul hinc ieris, simul hoc gladio morieris!'
'Weg van hier, anders zult ge door mijn zwaard tegelijk met hem sterven' (vs. 41)

Impliciet is hiermee de dood van het kind gegeven. Geen vers wordt eraan gewijd.

Traditioneel zijn weer de nu volgende klachten van Rachel. Waarop de

Consolatrix zegt: ‘Virgo Rachel, natos ne plangas necatos/: Mundo mactati, caelo sunt vivificati (‘vrouw Rachel, ween niet om uw vermoorde kinderen: voor de wereld geslacht, zijn ze voor de hemel levend gemaakt’). Maar Rachel ‘weigert vertroost te worden’ en klaagt voort:

Heu, dulces nati, sola rabie iugulati!

Heu, quos nec pietas nec nostra coercuit aetas!⁴

Heu, matres miserae, quae cogimur ista videre!

Met dit laatste vers stelt Rachel, stammoeder uit oeroude tijden, zich naast de moeders van Bethlehem. Maar een engel prijst die moeders om haar geheiligd kroost gelukkig: ‘Innocuos illos desisitite fiere pupillos (‘schort dit wenen om die onnozele kinderen’). Het koor eindigt: ‘Gaudent in coelis animae sanctorum’. (Waarna de liturgie verder ging...)

Nieuw was hier dus o.a. vs. 40,41: ‘Parcite’ en ‘Ni procul hinc’. Het toespitsen van de handeling op dat ene jongetje is dramatisch sterk. Mede, omdat de toeschouwers wisten dat het niet gespaard zou worden. En omdat het, van Herodes uit gezien, ook niet gespaard kòn worden: immers, het kon die Ene zijn. Voor Rachel, denk ik, moest dit laatste kind de Ene zijn. Jammer genoeg laat Young op p. 112/113 de klacht van Rachel, in een ander spel, zonder nadere verklaring, waar ze zegt, dat ze ‘berooft is van de zoon, die de enige zou zijn die naar haar armoede zou omzien en niet aan de vijanden zou afstaan het kleine gebied, dat Jacob voor haar had verworven’. Dit gebied, ‘termini’, herinnert aan Jer. 31 en doelt wel op haar graf aan de weg naar Bethlehem, Gen. 33. Was haar die Zoon beloofd? Dan verging, in ons spel, met de dood van het laatste kind al haar hoop. Haar smart gold dan, naar Matth. 2.18, àlle kinderen van Bethlehem, maar tevens speciaal die Ene, de Unus, van wie Prudentius wist wat zij niet wist, n.l. dat Hij gered was. De hele passage zou uitwerking kunnen zijn van ons vers 40.

Van dit vers 40 is de bron, naar menigeen zelf al wel zal hebben gezien, Ovidius’ verhaal over Niobe. Het vers combineert Metamorphosen VI 264, waar Niobe’s laatstovergeb leven zoon smeekt: ‘*Parcite!*’, en 299, waar Niobe zelf smeekt haar haar laatstovergebleven dochttertje te laten: ‘*unam minimamque relinque*’. In deze spelen kan een klassiek citaat op zichzelf niet verbazen. Herodes’ Miles pleegt de Drie Koningen te vragen naar de reden van hun komst met de woorden, die de jonge prins Pallas bij Vergilius Aeneas toeroept, VIII 113 quae causa – 115 arma. (Y 93) En Herodes zegt meestal, naar Sallustius’ Catilina (31.9): ‘Incendium meum ruina extinguam’ - wat onze auteur naar Cicero, Murena 51, wijzigt in ‘Incendium cruore eius extinguatur’ (*comm.*) Wanneer hij de kinderen doodt, zegt de Miles (Y 119.28): ‘Disce mori, puer’. Dat is al een fraaiere ontlening om de pointe van het enkelvoud, liever ‘Puer’ te schrijven, daar op het Kind wordt gedoeld: ‘Leer te sterven, Kind! ’: de reminiscens naar Lucanus, Pharsalia 5.364 suggereert hoe slag op slag wordt toegebracht. Maar in ons vers 40 is de

toespeling inderdaad treffend en zien we Niobe als een klassieke verwante van Rachel. Zo onontkoombaar de pijlen der goden Niobe's kinderen raken 'tot hun getal vervuld is', even onontkoombaar slaat het zwaard van Herodes' soldaten» Hier waren niet alleen woorden en wendingen over te nemen, hier was de situatie tragisch identiek.

N. van der Blom

Adr. v.d. Doeslaan 34b

Rotterdam

P.S. Dit werd geschreven vanuit het plezier van de kennismaking met mij nog niet bekende stof. Daar er altijd belangstelling is voor de Archipoet, vermeld ik kort, dat prof. Kuijper (*Mittell.Jhrb.* VII. 126) de crux in de strofe 'Si ponas Ypolitum' oplost door te lezen 'non est in tot turribus/turris Alethiae' (= Christi, Sp. 18.10 en Joh. 14.6). Vertalers kunnen ook hun winst doen met de opmerking van prof. Chr. Mohnmann in *Vig.Chr.* 1959, 241, dat in 'meum est propositum/ in taberna mori' dit propositum terminus technicus is, sarcastisch gebruikt, voor 'roeping'. Vertalers van middeleeuwse hymnen zij geweest op *Jhrb.* VIII,68 waar prof. Kuijper bepleit de Pinkstersequens van Adam van St. Victor te lezen als 'Sacer ignis,/pectus ignis,/non comburis' en het tweede ignis op te vatten als werkwoordsvorm -verg. Ex. 3.2 over de brandende braambos, die zo het Pinkstervuur van Hand. 2.3 praefigureert.

v.d.B.

- 1 Erasmus schreef in de Kerstdagen van 1523 een commentaar op deze hymne voor Margaret Roper, dochter van Thomas More.
- 2 Jeugdleden vinden hierover iets in hun Lodewiek. *Litteraire Kunst*, par. 50. hl H.J.E. Endepols' *Vijf geestelijke toneelspeelen der middeleeuwen* (Bibl. der Ned. Letteren) vindt men de Latijnse tekst van een Aanbidding der Wijzen, met de muziek; en de Latijnse tekst, met vertaling, van de Ordo Stellae, het Spel van de Ster, dat pl.m. 1200 in Munsterbüsen (Belgisch Limburg) werd geschreven en opgevoerd. In *Organicae Voces*, Festschrift J. Smits van Waesberghe (1963), staat ook een Herodesspel, met de muziek. Het grote boek is K. Young's *The drama in the medieval church*, (1951), waarvan dl. II (hier Y, met pagina en regel) de Kerstspelen bespreekt.
- 3 De herhaling van disponere in vs. 1 en 2 (tradere, statuere, comm.) doet sarcastisch aan: die Koning 'bestemt' wel zijn geschenken voor dat Kind, cf. Numeri 24.10 'disposito honore', maar de geldigheid hangt af van wat u bestemt', beslist. W. Lippenhardt stelt (*Voc. Organ.* -zie n. 2-, 120.122) dat F, het Herodesspel uit Freising (Y 92-97) van de reeks het oudste is en dat het, wel om de extra furieuze Herodes (Y 92), pl.m. 1070 werd geschreven, in het heetst van de investituurstrijd tussen paus Gregorius VII en keizer Heinrich IV. Nu heeft Denzinger's *Enchiridion Symbolorum* nr. 361 een bepaling van het Lateraans concilie van 1123, waarmee, zo zegt een noot, aan de strijd om de investituur een einde kwam: 'Statuimus, ut laici..nullam..de ecclesiasticis rebus aliquid disponendi habeant facultatem.'. Dat doet me vragen: was disponere (met firmus?) terminus technicus in dat conflict? moet ons spel, om de – dan scherpe toon, ook pl.m. 1070 worden gedateerd? heeft 'honores' mogelijk een dubbele bodem, geschenk en ambt? Aan het woord zou dan zijn de kerkelijke oppositie tegen Heinrich-Herodes. Van hieruit wint de toewijzing van vs. 2 aan de Miles ook aan waarschijnlijkheid. Men zou graag weten, of Heinrich aan zijn hof een boze geest had, die door de oppositie als de eigenlijk verantwoordelijke werd beschouwd!
- 4 Zo het hs. Twee andere spelen, Y 112.11 en 120.3, hebben 'quem' en 'vestra'; prof. Kuijper neemt daarvan 'vestra' over, dat z.i. ziet op de 'infantium parvula aetas'. Omdat de auteur in vs. 40, 41 de traditie vernieuwde, zou ik willen denken aan 'quem' en 'nostra'; wee u, (Miles), die door geen eerbied voor mijn leeftijd u hebt laten weerhouden (maar me, vs. 41, hebt bedreigd). Ik stel me n.l. 'de geest van Rachel', stammend uit overoude tijden, voor als oud en 'grandaevam canitiem contestant; vgl. Nijhoffs Eva.